

azt végül a magyar állam vállalta magára. A Holló Barnabás szobrászművész által készített siremléket 1906 őszén a várral szemben, a református templom kertjében állították fel. Az országos ünnepséget, melyen a kormányt Tóth János kultuszminiszteriumi és Mezőssy Béla földművelésügyi miniszteriumi államtitkár képviselte, 1906. november 15-én tartották Vaján, ekkor helyezték el a hamvakat a turulus emlékmű alatti sírban. Ma is ott pihennek.

Az utókor számára fennmaradt Vay Ádám aranyozott ezüstbuzogánya, melyet a Magyar Nemzeti Múzeumban, másolatát a Vay Ádám Múzeumban őrzik. Mányoki Ádám festette portréja ugyanott a Történelmi Képcsarnokban, illetve másolata a vajai múzeumban látható.

Bene János

Vay Ádám életrajzának tanulmányozásához szolgáló irodalom: *Esze Tamás:* Vay Ádám. In.: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülészsaka (1969. május 24-25.). Szerk.: Molnár Mátvás. Vaja 1969. 7-32. old. - *Hopp Lajos:* Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban. In.: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülészsaka (1969. május 24-25.). Szerk.: Molnár Mátvás. Vaja 1969. 53-66. old. - Vay Ádám verses önéletrajza. Sajtó alá rendezte: *Szalay Krisztina.* Vaja 1978. - *Heckenast Gusztáv:* Vay Ádám szerepköre a Rákóczi-szabadságharcban. In.: Rákóczi-kori tudományos ülészsak 1996. október 25. Vaja, 1997. 7-17. old. - *R. Várkonyi Ágnes:* Vay Ádám, Anglia és a Rákóczi-szervezkedés. In.: Rákóczi-kori tudományos ülészsak 1996. október 25. Vaja 1997. 7-34. old. - *Bene János:* Vay Ádám hamvainak hazahozatala 1906-ban. In.: Rákóczi-kori tudományos ülészsak 1996. október 25. Vaja, 1997. 7-17. old. 103-110. old. - *Heckenast Gusztáv:* Ki kiesoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 8. Sajtó alá rendezte: *Mészáros Kálmán.* Bp. 2005. 451-452. old. - *Mészáros Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádosai. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Argumentum 2006. 82-83., 103-110. old.

Kitaibel Pál (1757-1817)

250 éve született az ország növényvilágát elsőként, nagy részletességgel kutató botanikus. Haladó szellemű tudós volt, aki abban a korban élt és dolgozott, amikor az ébredező magyar kutatói szellem megpróbál beilleszkedni az európai gondolkodók soraiba, megfogalmazva és később megvalósítva azt az igényt, amely a Kárpát-medence természeti kincsének részletes feltárásához vezetett. Egész életében utazott, gyűjtött, növényeket, ásványokat, kőzeteket, majd gyűjteményét a legnagyobb precizitással és tudományos igényességgel dolgozta föl. Fennmaradt, több mint 13 000 lapot számláló herbáriumát, a felvilágosodás egyik vezéralakjaként számon tartott József nádor vásárolta meg a magyar nemzet számára. Ezt a gyűjteményt később a Természettudományi Múzeum igazgatója, Jávorka Sándor dolgozta föl újra, a XX. század első felében. Ő írta Kitaibelről a következőket: „*A botanika linnéi korszakának messze kimagasló magyar képviselője megérdemli, hogy emlékét időnként felidéz-zük, munkásságát, mint természettudományi mozgalmaink egyik legjelentősebb, legeredményesebb jelenségét becsben tartsuk.*”

Életrajz

Kitaibel Pál Nagymartonban, a ma Ausztriához tartozó burgenlandi Mattersburgban született. Szülei jómódú földművelő parasztok, apja a szomszédos Borbolyán (ma Walbersdorf) egy ideig kocsmároskodott is. Egyetlen testvére ugyanítt volt plébános. Gimnáziumba a soproni bencésekhez járt, majd az utolsó osztályt Győrött fejezte be. Bár eleinte papnak készült, mint akkoriban gyakori volt gondolkodó, felfedező szellemű ifjak között hamar váltott és a jogi karra majd a budai egyetem orvosi karára jelentkezett. Bár 1785-ben tette le a doktori szigorlatot, és nyerte el az orvosi oklevelet, kiváló képességeit és szorgalmát jelzi, hogy már egy évvel korábban, negyedévesen kinevezik adjunktusnak az osztrák származású Winterl Jakab mellé, aki az egyetem orvosi karának első kémia- botanika professzora, és az éppen Pestre költöző botanikus kert igazgatója volt.

Az akkor már betegeskedő professzor a nagy szakmai ambícióval ellátott Kitaibel Pálban komoly segítőerőre, tettekre kész munkatársra talál. Ellenőri a kertet és átvállalja tőle a helytartótanács számára a kötelező jelentések megírását. Botanikus kerti munkája során szerzett érdemeit már ekkor elismerik Bécsben, de néhány jelentésben maga is saját „dicséretét zengi: „*Méltányos dolog számomra, mert én pénz és fáradságot nem kíméltem, hogy érdememnek tudják be...: ebből az alkalomból élek az engedéllyel hogy az én iparkodásomat tudomásukra hozzam.*”

Gyűjtőútjai akkor kezdődnek, amikor a pesti botanikus kert élő növényanyagának gazdagításához lát hozzá. Kezdetben csak a Pest és Buda környéki élőhelyeket keresi fel, többször is bebarangolva a dolomit lejtők napos oldalait. Az élő növényanyagot gazdag maggyűjteménnyel is kiegészíti, biztosítva ezzel a kert nemzetközi magcseréjének folytonosságát, melybe korábban már Winterl bekapcsolódott.

Később távolabbi utakra is vállalkozik, majd húsz éven keresztül járja a történelmi Magyarország különböző területeit. 30 kutatóútja során mintegy 20 000 kilométert tett meg, ami az akkori út- és közlekedési viszonyok között meglehetősen hősies vállalkozásnak bizonyult, és mint Kitaibel esetében is történt nagymértékben próbára tette az utazó egészségét és fizikai állóképességét. Az alföld lakatlan területein át a zord hegyvidékig a legváltózatossabb kárpát-medencei és balkáni tájakat járta be, gyűjtött és jegyzetelt mindent, amit látott. Figyelte a kunhalmokat, az alföldi „deli-bábot” és a Tisza virágzását is. Bejárta Szlavóniát és Horvátországot, a tenger melléket, a Bánságot, de járt a Szepességben és Máramarosban is. Följegyzéseiben így ír: „Az ember nem is hinné milyen gazdag ez az ország új és ritka növényekben.”

Útjai során 200 új növényfajt fedezett fel, és ezekről részletes tudományos leírást is adott. Az első utak kivételével felfedező útjairól az ún. „iterék”-ről részletes útinaplót készített. Ezek hűen tükrözik a polihisztor egyetemes érdeklődését, így följegyzései a későbbiekben kibontakozó új tudományágak mint a növényföldrajz, ökológia, fenológia és virágzásbiológia számára szolgált értékes adatokkal. Számos, gyakran a tudomány számára új növényfajok leírása mellett, naplójában mezőgazdasági feljegyzéseket, régészeti megfigyeléseket találunk, a néprajzi adatok között pedig magyar, román, német, ruszin és más népek népi növényneveit is feljegyezte.

Munkássága

Erdély belső vidékei és az északnyugati Kárpátok kivételével, Magyarország minden vidékét fölkereste és kutatta, így életét a felfedezés és gyűjtőmunka teljes egészében kitöltötte. Oktatói feladatai alól mindvégig felmentést kért és rendszerint meg is kapott feljebbvalótól. Családi kötelekei és gyermektelenül maradt házassága sem kényszerítették otthonmaradásra, évi 3-5 hosszabb felfedező útjáról így sok-sok új adattal térhetett haza.

Korábban már elődje és feljebbvalója, Winterl Jakab is több új növényfajt írt le a magyar alföld és a középhegységek flóráját kutatva, de mivel ezeket nem látta el a linnéi binomiális nomenklatúrával, azaz nem a kettős nevezéktan szabályai szerint adott nevet a növényeknek, Kitaibel utólag pótolta ezt, és a növényfajok neve mellett a tudományos latin nyelvű leírást is megadta. A pannoni térség kontinentális flórája akkoriban a nyugat-európai kutatók számára csak töredékesen, Clusius és Jacquin kutatásaiból volt ismert. A Tátra és a Kárpátok magashegységeinek növényzete, valamint a Velebit hegység pedig szinte teljesen ismeretlen volt, nem csoda hát, hogy a csak pásztorok és haramiák által járt területeken sok új fajt talált. Kitaibel új taxonjai között találjuk többek között a Magyar Középhegység dolomitflórájának híres növényeit, az alföldi kontinentális szárazságtűrő fajokat, bennszülött növényeket, mint a kései szegfű, a dunai szegfű vagy a szirti imola. A Duna menti fajok közül ő írta le többek között a ritka előfordulású fekete galagonyát is. A szikes mezők és mocsaras rétekről számos új fészkes virágú növényt ismertett, melyek közül páratlan szépségű a magas termetű pettyezett őszirózsa, az *Aster punctatus*. A Kárpátok hihetetlen fajgazdagsága még Kitaibelt is megihlette, különösen máramarosi útjáról hazatérve naplójában lelkesen számol be arról, hogy egész sereg kárpáti érdekességgel és endemikus fajjal találkozott.

Bár kezdetben saját költségén vállalta az utazást, a nagy felfedező utak azonban sohasem valósulhattak volna meg, az állami támogatás, a helytartó tanács finanszírozása nélkül, vagy ha mecénása, Waldstein Ferenc gróf nem támogatja öt törekvéseiben. A jó anyagi helyzetben lévő, kivételesen haladó szellemű, természetrajongó arisztokrata, baráti gondoskodással viseltetett Kitaibel iránt, útjainak egy részére – a Szepességbe meg Máramarosba – is elkísérte a tudóst. Őt hosszabb útját finanszírozta, majd a rézmetszetes kiadvány költségeit is teljes mértékben föl vállalta. Hálából Kitaibel munkáinak társszerzőjeként tüntette fel és minden általa föl fedezett növénynev auctora-ként nemcsak saját magát, hanem Waldstein nevét is feltüntette. Ezért a W. et K. rövidítést találjuk a növényfajok nevei mögött.

1798-ban Waldstein gróffal együtt keresik fel Berlinben Willdenowot is, aki akkor már a Linné *Species Plantarum*-nak ötödik kiadásán dolgozott, és benne összefoglalta a világon addig ismert összes növényfajt. Tőle várták az immáron összegyűlt hatalmas növényanyaguk revízióját és kritikai értékelését. Nem kis meglepetésükre Willdenow megerősíti, hogy általuk is kritikusnak vélt taxonok¹ közül

¹ taxonok = a növények azonos származású, illetve közös tulajdonságú csoportjai.

több is új nemzetségnévvel kerülhet be a tudományos leírásokba. Az egyik egy mályvaféle – mely a Szerémségből került elő – a *Kitaibelia vitifolia* Willd. A másik ilyen faj egy, a rózsafélék rokonsági köréhez sorolható, sárga virágú igen dekoratív lágyszárú növény, a Magyar Középhegység kontinentális jellegű faja. Ez a növény a tudományos keresztségben a *Waldsteinia geoides* Willd. nevet kapta.

Szellemi hagyatéka

Kitaibel legértékesebb szellemi hagyatéka kétségkívül a mintegy 8000 növénytaxont tartalmazó, 63 fasciculumból álló herbárium. Hónapokig tartó kutatóútjait rendszerint hosszan tartó feldolgozó munka követte. Ezekről az utakról gondosan elkészített és jól konzervált herbáriumai is tanúskodnak, amely felbecsülhetetlen tudománytörténeti értékű, és ma is kutatható. Bár a gyűjtemény zöme a saját gyűjtéseiből áll, bőven találunk kortársai, így Baumgarten, Rochel, Willdenowtól származó és csere útján kapott lapokat, mint ahogy ő is eljuttatta új taxonjainak preparátumait más kutatók számára. Körülbelül 800 lap kerül Joseph August Schultes-hez Landsbut-ba, a *Österreich's Flora* megírójához, aki később publikálja is Kitaibel adatait. Az általa megtalált és leírt növények száma – az ún. Kitaibel fajok száma 200 fölötti.

Saját művei, tudományos publikációi –néhány kisebb munka kivételével – nincsenek. Magyarországon és Horvátországban ritka és új növényfajairól Waldstein gróffal közösen jegyzett „képeskönyve”, a 280 kézzel igényesen festett, nagyformátumú rézmetszetes-gyűjtemény azonban kora egyik legszebb és egyben leggazdagabb ilyen típusú kiadványa. A 3 kötetes *Descriptiones et Icones Plantarum Rariorum Hungariae* Bécsben jelent meg, a napóleoni háborúk szűkös éveiben, Waldstein gróf kitarításának és tetemes pénzügyi támogatásának köszönhetően. Ebben 100 faj fölötti a Kitaibel által leírt, új fajok száma. Ilyen például a püspökfürdői tündérrózsza is. Az Ister magnovaradiense idején, azaz a nagyváradi útja során Kitaibel ellátogat Püspökfürdőre, ahol a melegvizű Pece patak csatornájában főlflygel erre a ritka vizinövényre. Naplójában így említi főlfedezését: „*A ritka növények világa pedig itt igen gazdag. Ezek közt különösen említésre méltó egy Nymphaea faj, vagy Linné meghatározása és leírása szerint valószínűleg a Nymphaea Lotus: egy növény, amely eddig csupán a földkerekség, így Afrika, India, és Amerika legmelegebb tájain terem.*” Mostani felfogásunk szerint ez a melegkori maradványfaj, a harmadkori melegidőszak óta, mintegy 60 millió éve él a Nagyvárád melletti termálvízben, túlélve a hosszú jégkorszakot is. Ezt a tényt a későbbiekben zoológiai leletek is igazolták. Kitaibel tehát az első aki, felhívta az európai tudományos világ figyelmét ezen rejtélyes múltú, pazar szépségű növényre.

1799-ben mikor megjelenik az *Icones* első tíz színes növényábrája már elismert külföldi tudományos körök előtt is, többfelé hívják „*a természet ritkább teremtményeinek felkutatása céljából*”. Adatait német folyóiratok is folyamatosan leközlik, nemzetközi levelezése és szakvélemények készítésére szóló felkérései is gyakoriak. Élete során csaknem 30 neves külföldi botanikussal tartott fenn levelezési kapcsolatot és több mint tíz tudományos társulat tagjává választják. Diplomái közül legdiszesebb a szentpétervári orvos-sebészeti akadémia – *Caesarea medico-chirurgica Academia* – nagy peccétes, pergamén lapra nyomtatott diplomája.

A helytartótanács és a tudományos közélet élete utolsó felében a „nagy flóramű” a *Flora Hungarica* megírását várja Kitaibeltől. Ezt sem volt ideje megírni – utazásai egész embert követeltek – így erre a hiánypótló monográfiára Kitaibel halála után még jó száz évet kell várnia a magyar tudománynak. Végül 1924-ben Jávorka Sándor írja meg. Kitaibel florisztikai adatainak teljes gyűjteményét is csak késői követői publikálták. Itt leginkább a XIX. század második felében tevékenykedő Kánitz Ágost érdemei kiemelendők, aki 1863-ban kiadja az *Additamenta ad Floram Hungaricam* művet.

Ásványvíz-elemzéseit a *Hydrographica Hungariae Pestini* című, 1829 megjelent mű tartalmazza, melyet helyettese és későbbi utóda Johannes Schuster adta ki. Ez a munka egyben a világirodalom első nyomtatásban közölt ásványvíz monográfiája.

Kémiában végzett munkássága a tellur felfedezéséhez kapcsolódik, elsőként állít elő kéksavat. Földrengés-kutatásairól készült tanulmányai Tomcsányi Ádámmal közösek, és ez utóbbi gondozásában jelentek meg.

A helytartótanács számára írt naplóit, a gazdag munkásságot leginkább tükröző értékes feljegyzéseit tartalmazó *Diaria*-it teljes egészében ma sem dolgozták föl. Amit a naplóról tudunk, azt Gombocz Endrének köszönhetjük, aki több felfedező útjáról szóló leírását is nyomtatás alá rendezte. A *Diaria Itinerum Pauli* Kitaibelii 1945-ben jelent meg. Naplójának vegyészeti és közéleti kutatásait tartalmazó részletei mind a mai napig kiadatlanok maradtak, bár bizonyára ezek között is találunk a tudomány számára fontos részleteket. A naplókat olvasva Kitaibel Pálban szenvedélyes felfedező embert ismerhe-

tünk meg, aki azonban mindvégig a legnagyobb tárgyilagossággal készíti feljegyzéseit a környezetében látottakról, bár ezeket gyakran kísérik szarkasztikus megjegyzések is. A Szerémségben, ahol a Kiaibelia vitifolia-t találta meg. Beocsin mellett levő Rakovác-i görögkeleti kolostorral kapcsolatban például így ír „... a szőlőtermelés a legkitünőbb keresetforrása a rakováci kolostornak, amely csupán 7 naplopót táplál.” A zirci apátság szerzeteseiről pedig eképpen referál: „A jelenlegi prior magyar, Szabady László nevű tiszteltre méltó, derék férfi. A többiek részben Magyarországról, részben osztrák államokból részben Porosz –Sziléziából valók. A németeknek és a magyaroknak kell a lelkészi és az egyéb nehéz hivatalokat ellátni. A sziléziaiak ellenben tudatlan, alatomos, durva legények, akik csak azért vannak ott, hogy tönkjék őket, hogy dorbézoljanak, a magyar parasztok verítékét felemésszék, előjáróikat, különösen ha azok magyarok, kinnzák és az ország pénzét kilopják.” Impressziói, érzelmileg átítatott gondolatai azonban leginkább azon leveleiből derülnek ki, melyeket Waldstein grófnak címzett, akivel mindvégig intenzív levelezésben állt. Naplói, levelezése egyébként a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi könyvtárának tulajdonában vannak, túlnyomó részük a Természetudományi Múzeum Növénytárban van letétbe helyezve.

Az életút vége

Bár szép küllemű embernek tartották, élete alkonyára megtépázott egészsége fizikumát is kikezdté. Élete utolsó hét évében így már hosszabb botanikai felfedező utakra nem is indult, bár rövidebb utakra azért még vállalkozott. Egyre súlyosbodó betegségére hivatkozva utolsó máramarosi útjáról hazatérve 1815 nyarán benyújtotta nyugdíjazás iránti kérelmét. 1816 elején nyugalomba vonul. Egyre súlyosbodó betegsége a munkájában is mindinkább korlátozza, a vég rohamosan közeledik. Vesebajából származó vízkórság, a belek és a hólyag idült lobosodása és más súlyos bajok következtében 1817 telén hunyt el. Halálát a nemzetközi tudományos közélet és az egész magyar társadalom nagy megrendüléssel fogadta. Landshuti barátjának az 'Österreich's Flora írójának, Joseph August Schultesnek fia írja „ Még gyermek voltam, amikor a megboldogultat néhány nappal halála előtt életemben először láttam és ő kínzó fájdalmi közepette engem mosolyogva megáldott, amikor kezét megcsókoltam. A jóság, mellyel ő a sír a szélén engem fogadott örökké felejthetetlen marad számomra.”. A Váci úti temetőbe temették, mely egykoron a mai Nyugati Pályaudvar területén volt. A temető és vele együtt a sír a városrendezés során megsemmisült. Sirkövének hosszú sírfeliratából egyetlen mondat ma is olvasható az Illés utcai Fűvészkert síremlékén: „Gaude Hungaria, quae talem tulisti” (Örvendj Magyarország, aki ilyen fiat adott a világnak).

Höhn Mária

Nyelvőrségen

175 éve született Szarvas Gábor

„Születtem 1832. március 22-én Adán, Bács megyében, anyámtól. Apám törvényes, céhbeli kovács volt, anyám kovácsné. Laktunk a nagy kocsmának vizávi, amelynek bora, amint emlékszem, híres volt Tisza-víz-ízéről” – írta Szarvas Gábor önéletrajzában. Születésének időpontjához is volt egy tréfás megjegyzése: „Abban a pillanatban születtem, amikor Goethe fölkiáltott: »Meht Licht!».”

Szarvas Gábor hatéves volt, amikor anyja kívánságára Bajára költöztek. Itt végezte el a ferences rendiek vezette gimnázium hat osztályát 1842 és 1848 között. A tanítási rendszer nemzeti, hazafias irány követett, és nem csoda, hogy 1848-ban a tizenhat éves fiatal nemzetőrnek jelentkezett. Szolgálatra azonban nem tartották alkalmasnak, így folytatta tanulmányait. A bencéseknel tanult, de négy év után kilépett a rendből. Orvos szeretett volna lenni, mégis engedett barátai rábeszélésének, és jogot kezdett tanulni, de betegsége miatt abbahagyta tanulmányait.

A bajai gimnázium tanárának, Klamarik Jánosnak tanácsára a tanári pályát választotta, s ő beszélt rá, hogy szaktárgyul a klasszika-filológiát válassza. Másfél évig Egerben tanított, azután visszakerült Bajára, majd miután kedves tanárait – köztük Klamarikot is –, a Bajai Közlöny körüli bonyodalmak miatt, melynek szerkesztésében Szarvas Gábor is részt vett, eltávolították állásukból, ő sem maradt tovább a gimnáziumban. A szabadkai gimnáziumba kérte felvételét, de nem vették fel. Pozsonyban azonban rendes tanári állást kapott.